

ПОДОЛАННЯ КРИЗИ В СФЕРІ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

А. А. Мельниченко

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії,

С. В. Лазарєва

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті, на основі аналізу сучасних досліджень, розглянуто феномен освіти як визначальний соціальний, економічний, політичний та культурний чинник у забезпеченні стійкого (сталого) розвитку суспільства; розкрито антикризовий потенціал освіти у вирішенні глобальних суспільних проблем. Автори пропонують тлумачення поняття «гуманістична освітня стратегія» та дають визначення його сутнісних характеристик, а саме: забезпечення формування єдиної цілісної культури людини-людей-людства; створення можливості для становлення суб'єктів історичної творчості, яка розуміється як спосіб здійснення дійсного гуманізму; формування базису розбудови суспільства на основі ідеї сталого розвитку. Акцентується особлива увага на моделі стійкого розвитку суспільства, як одній з можливих альтернатив соціального поступу, яка визнана світовими науковими співтовариствами. Здійснено спробу обґрунтування гуманістичних імперативів концепції стійкого розвитку суспільства та визначення засад становлення освіти як детермінанти досягнення стійкого розвитку суспільства.

Ключові слова: освіта, гуманістична освітня стратегія, стійкий розвиток суспільства, криза.

Сьогодні цілком очевидним став той факт, що людство у своєму розвитку впритул наблизилося до усвідомлення необхідності розробки та здійснення загальноосвітньої гуманістичної освітньої стратегії, в основі якої б забезпечувалися умови розумного стійкого гармонійного співіснування *природи–людини–суспільства*. Базисом цієї стратегії є накопичені за період існування людства знання та досвід різних країн у вирішенні таких глобальних проблем: попередження конфліктів, які виникають на релігійному та національному підґрунті, подолання наслідків екологічних катастроф, нестача природних ресурсів, втрата духовних орієнтирів, бідність, голод, неграмотність та багато інших. Звичайно, сам термінологічний блок «гуманістична освітня стратегія» може бути сприйнятий скептично, бо його надзвичайно часто використовували «професійні реформатори освіти» в межах лозунговості та прикриття недолугих реформ. Саме тому є сенс пояснювати зміст, який вкладається у це поняття. На наше глибоке переконання, під *гуманістичною освітньою стратегією* варто розуміти діалектично осмислену траєкторію розвитку освітньої сфери, яка характеризується наступними рисами: забезпечує формування єдиної цілісної культури людини-людей-людства; створює можливості для становлення суб'єктів історичної творчості, яка розуміється як спосіб здійснення дійсного гуманізму; формує базис

розбудови суспільства на основі ідеї сталого розвитку.

Нині людство, на жаль, помилково продовжує вирішувати проблеми цивілізаційного масштабу на основі локальних державних чи приватновласницьких інтересів. Основні моделі суспільного розвитку (прогресистські, цивілізаційні тощо), які репрезентовані у рамках різних теоретичних підходів, здебільшого вичерпали та не виправдали себе. Більше того, нинішнє засилля постмодерністських концепцій у царині соціальної філософії, соціології, культурології ще більше поглиблює розчарованість у можливостях сучасної соціогуманітарної науки знайти адекватні і науково бездоганні інтерпретації майбутнього суспільного поступу. Відзначимо, що постмодерністська філософія і похідні від неї суспільні практики провокують втрату цілісності культурного і соціального простору, втрату перспективи, розкол суспільства. Саме тому, цікавими (а, можливо, й обнадійливими) стають слова відомого російського науковця, громадського діяча і публіциста С. Кургіняна: «у сфері філософської думки відбувається криза постмодерну, яка є ознакою біфуркації» [7].

Метою даної статті є спроба філософського осмислення ролі освіти як чинника забезпечення сталого розвитку.

Для здійснення дослідження зазначеної проблеми сформулюємо основні завдання:

- визначити роль та місце феномену освіти в сучасному світі;
- з'ясувати антикризовий потенціал освіти у вирішенні глобальних суспільних проблем;
- обґрунтувати гуманістичні імперативи концепції стійкого розвитку суспільства;
- визначити засади становлення освіти як детермінанти досягнення стійкого розвитку суспільства.

Загалом роль освіти у розвитку суспільства досліджувалася з різних позицій відомими мислителями в рамках різних історичних періодів та теоретичних підходів (часом діаметрально протилежних). До них варто віднести К. А. Гельвеція, Д. Дідро, І. Канта, П. Бурдьє, М. Вебера, В. фон Гумбольдта, Е. Дюркгейма, Р. Коллінза, О. Конта, К. Маннгейма, К. Маркса, Дж. Ньюмена, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Парсонса, П. Сорокіна, Г. Спенсера, Ф. Тьоніса, А. Турена, Дж. Флауда, Дж. Дьюї та багато інших.

Серед відомих українських та російських дослідників свій внесок у дослідження вказаної проблематики зробили: К. Абульханова-Славська, В. Андрущенко, Ш. Амонашвілі, І. Бестужев-Лада, В. Бондарєв, Є. Борщук, М. Вересаєва, Б. Гершунський, Є. Гусинський, Е. Дніпрова, А. Дерач, О. Долженко, Г. Зборовський, М. Згуровський, І. Зязюн, А. Зимін, В. Іванов, М. Каган, М. Кларіна, В. Кудін, В. Кремень, В. Луговий, С. Кримський, Н. Нічкало, Я. Нейматов, Б. Новіков, М. Попович, М. Романенко, І. Романенко, Н. Розов, Ж. Тощенко, Є. Ткаченко, А. Урсул, В. Шадріков тощо.

Можна з упевненістю сказати, що «баталії», що останнім часом розгорнулися в українському суспільстві навколо Закону «Про вищу освіту» (точніше – навколо різних варіацій законопроектів), свідчать про усвідомлення різними соціальними, науковими та політичними колами значущості освітньої сфери у майбутньому суспільному поступі. І це не дивно, адже саме сфера освіти, в першу чергу, «несе відповідальність» за формування та розвиток якісного людського потенціалу держави, може сьогодні забезпечити вирішення соціально-економічних колізій, які склалися у суспільстві. Поміж тим, розгляд сфери освіти ізольовано від інших сфер суспільного життя є неприпустимим. Адже виробництво людей (сфера освіти) пов'язана, щонайменше, із виробництвом речей (сферою матеріального виробництва) та виробництвом ідей (наука, релігія, ідеологія тощо). Саме тому соціально-філософська рефлексія освіти повинна здійснюватися з урахуванням діалектичних принципів зв'язку всього зі всім, розвитку, схо-

дження від абстрактного до конкретного, збігу логічного та історичного.

Проблемам вирішення глобальної світової кризи, яка вже є перманентною, присвячена велика кількість наукових праць, прикладних досліджень, симпозіумів, семінарів, зустрічей на різних рівнях як в Україні, так і за кордоном. Так, досліджуючи проблеми стратегічних напрямків в розвитку однієї із найважливіших сторін життя людства – освіти, вітчизняний науковець В. Кудін зазначає, що криза економічна – це прорахунки, недосконалість, помилки, які є, у свою чергу, обмеженістю підготовки сотень тисяч фахівців, які так чи інакше багато в чому вирішують розвиток економіки, її функціонування в суспільстві [5, 3]. Продовжуючи свої міркування, автор цілком обґрунтовано доходить висновку про причини нинішньої кризи, що полягають у, триваючому до цього часу, нерозумінні керівниками багатьох країн того, що гуманістичне майбутнє людства залежить не від збільшення і модернізації озброєнь, витрат на них величезних матеріальних та інтелектуальних ресурсів, а від освіти та виховання народу, створення високого матеріального рівня життя. Адже саме життя диктує необхідність усвідомлення простої істини: «майбутнє країн, народів, всього людства не в нових озброєннях, а в освіті, в рівні наукової та загальнокультурної розвиненості кожної людини» [5, 5]. Саме тому виправданою буде теза про те, що криза економічна, радше за все, є і причиною, і наслідком кризи в системі освіти, а відтак через подолання кризи освітньої, може з'явитися шлях до подолання і запобігання кризи суспільної (у тому числі – економічної).

Відзначимо, що філософське дослідження проблем освітньої сфери надає можливості адекватної рефлексії розвитку системи освіти в контексті основних соціокультурних трансформацій сучасного суспільства. Розгляд освітніх проблем у межах філософської методології також забезпечує можливість дослідження взаємообумовленості соціальних та освітніх змін, що є принципово важливим для становлення гуманістичних форм освітньої діяльності. Філософія освіти, здійснюючи інтеграцію і критичне осмислення різних концепцій освіти, рефлексуючи над їх основами, виявляючи засади кожної з них, знаходить граничні основи освітньої системи. При цьому слід зауважити, що сама криза освітньої сфери має не стільки педагогічні, скільки соціокультурні витоки, а тому й пошуки виходу з кризової ситуації мають здійснюватися, в першу чергу, на теренах філософії освіти. Постає питання: «чи така проблема актуалізувалася тільки в сучасних умовах?» Відповідь – «ні». Адже, ще у 1970 р. ЮНЕСКО визнало, що сучасна освіта перебу-

ває в кризовому стані. «Сутність даної кризи, – як тоді писав директор Міжнародного інституту планування освіти, англійський вчений Ф. Кумбс, – полягає у розриві між існуючою системою освіти і реальними умовами життя суспільства» [6, 10]. Далі Ф. Кумбс констатував: «Залежно від умов, що склалися в різних країнах, криза виявляється у різній формі, сильніше або слабше. Але її внутрішні пружини однаковою мірою проступають у всіх країнах – розвинених, багатих і бідних, у тих, які здавна славляться своїми навчальними закладами і тих, які важко створюють їх зараз» [6, 10]. Причиною цього, на наше переконання, є відставання розвитку освіти від тієї динаміки розвитку суспільства, яка все прискорюється і яка обумовлює виникнення принципово нових проблем. При цьому в сфері освіти виникає невідповідність його змісту і методів існуючим традиціям потребам сьогоdnішнього дня, перш за все, в університетській освіті. І ця криза, можливо, є найбільш небезпечною серед усієї сукупності сучасних криз (М. Моїсєєв). До речі, на схожому «розриві» акцентував свою увагу В. Кудін, який переконує, що основна причина своєрідної кризи в усій системі освіти обумовлена «розривом, який поглиблюється, між змістом нових відкриттів вчених, технічних винаходів, проривами пізнання законів матеріального світу, розкриттям раніше невідомого в житті живого макро- і мікро- світу, вивченням навколоземного, космічного простору і невідповідністю більшої частини людей все це усвідомити і застосовувати в практичній діяльності» [5, 4].

Український дослідник П. Цегольник вказує низку причин кризового стану нинішньої системи освіти, серед яких узагальнено можна вказати наступні:

- спрямованість системи освіти переважно в минуле, а не в майбутнє;
- безсистемність й антинауковість освітньої політики;
- національна система освіти стала працювати у принципово новому соціальному та економічному середовищі;
- моральна застарілість власне самих структур управління у сфері освіти;
- відсутність площини для діалогу між державою й освітнім співтовариством;
- споконвічна консервативність системи освіти [9].

З такими висновками можна здебільшого погодитися, адже вони ще раз підкреслюють те, що нинішній етап розвитку освітньої системи вимагає нової філософії й методології управління нею, яка повинна органічно впливати з нової філософії цивілізаційного розвитку, а методологія – ввібрати кращі напрацювання світової управлінської науки й практики.

Варто зазначити, що в нинішніх умовах саме освіта виходить на авансцену і відіграє роль визначального соціального, економічного, політичного та культурного чинника у забезпеченні стійкого (сталого) розвитку суспільства. Адже, подолання чи запобігання кризи і, відповідно, досягнення сталого розвитку, стає можливим лише за умов глибокого філософського осмислення їх сутності та розробки на основі його результатів принципово нової освітньої парадигми, яка має виходити з усвідомлення сучасних проблем і бути спрямованою на рішуче їх подолання.

Безсумнівно, важливого стратегічного значення набуває забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку в умовах наростаючої нестабільності соціальних процесів на тлі загострення соціальних конфліктів та глобальної фінансово-економічної кризи, яка переростає в кризу загальноцивілізаційну.

Досліджуючи перспективні шляхи майбутнього поступу людства на основі домінантності освітньої, наукової та інноваційної компонент, варто звернути увагу на концепцію сталого розвитку, в межах якої вимальовуються цілком адекватні моделі суспільного розвитку. Під моделлю сталого розвитку (стійкого, sustainable) зазвичай розуміють модель безкризового розвитку суспільства, яка залежить від збалансованого управління в екологічній, економічній та соціальній сферах. Для соціальної системи, яка розвивається та функціонує на засадах сталого розвитку характерне забезпечення гідних для людини економічних умов існування, високий рівень соціального розвитку та збереження природних ресурсів на національному, регіональному і глобальному рівнях. Зауважимо, що в наукових підходах до дослідження концепції стійкого розвитку суспільства існують дещо суперечливі позиції. Вивчення наукових праць щодо ідей стійкого розвитку суспільства засвідчує, що у концепції є опоненти та довкола неї існують і міфи. Проте, як вказує А. Сингаївська у дисертаційній роботі, присвяченій проблемам сталого розвитку та вищої економічної освіти, з'ясуванню сутності підходу до майбутнього суспільного розвитку на засадах стійкості вказує на його гуманістичний характер. Адже саме суспільство закладає фундамент, на якому формується і суспільне буття, і характер суспільних зв'язків тощо. Як зазначав відомий радянський філософ С. Батенін: «Історичний розвиток суспільства, суспільних відносин кристалізується в сутності людини, яка в свою чергу обумовлює їхній розвиток і знаходить своє вираження в органічній цілісності історизму людини і суспільства» [2, 156], – при цьому продовжує він – «без того чи іншого змісту

цих моральних елементів немає гуманізму ні у свідомості, ні у відносинах людей» [2, 177].

Основою стійкого розвитку, на наш погляд, є невинне та перманентне зростання інтелектуального потенціалу суспільства та її науково-технологічні інновації, що неможливі без забезпечення високого рівня освіти.

Реалізація моделі стійкого розвитку суспільства неможлива без ґрунтового попереднього дослідження і прорахунку диспропорцій, без науково обґрунтованого прогнозування загроз та окреслення «периметру» проблем. І саме тут Просвітництво має вирішальне значення для сприяння сталому розвитку та розширення можливостей людей у вирішенні питань навколишнього середовища.

Про те, що саме освіта є фундаментом розвитку, йшлося на саміті в Ріо-де-Жанейро (1992 рік). Дещо пізніше ця думка була підтверджена на саміті в Йоганнесбурзі (2002). Так у пункті 121 йоганнесбурзького плану виконання рішень Всесвітнього саміту зі сталого розвитку підкреслена необхідність «інтегрувати питання сталого розвитку в систему освіти на всіх його рівнях, з тим, щоб сприяти утворенню як ключовому чиннику змін». Ми переконані, що на наступному саміті, який ймовірно відбудеться у 2012 році знову в Ріо-де-Жанейро, ще більша увага буде зацентрована на освіту як інструмент забезпечення сталого розвитку. Разом з тим, ми не можемо погодитися з думкою, М. Бабаджанової, що «для стійкого розвитку не існує універсальної системи освіти» [1, 8].

Крім вказаних самітів, роль освіти у забезпеченні сталого розвитку підкреслювалася й на інших зустрічах. Зокрема, у положеннях Боннської декларації, прийнятій за підсумками Всесвітньої конференції ЮНЕСКО з освіти в інтересах сталого розвитку в Бонні, Німеччина (31 березня – 2 квітня 2009 р.), наголошується, що освіта в інтересах сталого розвитку задає новий напрям для освіти і навчання для всіх. Вона заснована на цінностях, принципах і методах, необхідних для ефективного реагування на поточні і майбутні виклики.

Сьогодні відбувається інтенсивний пошук нової моделі освіти, яка могла б задовольняти потреби майбутніх поколінь людства, вирішити проблему свого виживання. У березні 2005 р. було розпочато програму «Десятиліття освіти на користь сталого розвитку», яка триватиме до 2014 р. Ця програма покликана допомогти урядам держав-членів ООН зробити всі аспекти освіти складовою частиною концепції сталого розвитку, сприяючи тим самим зміні стереотипів поведінки заради створення більш життєздатного і справедливого суспільства.

За словами вже цитованого В. Кудіна, яким би складним і суперечливим не було

протистояння існуючих у сучасному світі форм і шляхів соціально-економічного господарювання, майбутнє за ствердженням тієї форми соціальної справедливості, яку здатен реалізувати в життя науково-плановий підхід найбільш раціонального господарювання, що задовольняє розумні потреби кожної людини. Цей шлях забезпечує в сучасних умовах лише соціалістична система економіки, демократична організація суспільства, найбільш сучасна система освіти та виховання народу. Система, яка максимально враховує для розвитку економіки, задоволення потреб кожної людини рамки і межі можливостей самої природи [5, 137-138].

Досліджуючи різні суспільні устрої, порівнюючи різні держави, відомий науковець і громадський діяч Б. Гаврилишин у своїй ґрунтовній роботі "До ефективних суспільств" дає досить точні прогнози їхнього подальшого розвитку, наголошуючи на необхідності співіснування різних систем як однієї з передумов виникнення Світового Ладу і його розбудови заради мирного існування людства. Здійснюючи науковий пошук критеріїв ефективності різних суспільств, дослідник зазначив, що існує певна методологічна дилема у оцінюванні і порівнянні ефективності існування націй-держав, оскільки показники, які визначають становище різних країн різняться ретельністю і об'єктивністю [4, 19]. Одна з причин, на його думку, полягає в тому, що суспільство ніколи не розглядалося з позиції сукупної ефективності суспільства, а поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм, або у кращому разі, економіки в цілому. При цьому, автор вважає що ще немає можливості виміряти ефективність нації держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країн [6, 200]. Дозволимо собі дещо не погодитись, адже на сьогоднішні вже використовується метрика на основі індексів вимірювання показників ефективності економічних, соціальних, політичних і екологічних інститутів, які відображають сталість розвитку суспільства. При розрахунку індикаторів, що входять до цих індексів використовуються дані соціологічних досліджень та результати експертних оцінювань. Зокрема в Україні метрика, розроблена світовою спільнотою, адаптована під ситуацію, яка існує в нашій державі, фахівцями Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Важливо, що вказана метрика враховує не тільки суто статистичну інформацію, отриману від державних органів влади, а й об'єктивну соціологічну та експертну, яка менше піддається певним впливам.

Разом із тим, Б. Гаврилишин, аналізуючи соціальні показники, підкреслює важливість освіти. Оскільки саме потенціал освіти здатен змінювати моральні цінності суспільства, які визначають й економічну систему, і політичне правління. «Освіта, – за словами дослідника, – це сфера, що має досить точні показники діяльності й численні відмінності щодо її ефективності, використання та оцінки». Але його турбує питання: Чи великі розбіжності між прагненнями, як неминучим побічним результатом освіти, й досягненнями та їх реалізацією? Чи слугують ці розбіжності стимулом для подальшого соціального прогресу, чи виступають причиною неспокою, особистих розчарувань, соціального розриву? Чи сприяє система освіти спроможі всієї нації запозичувати досвід інших суспільств? Хоча на ці запитання не зможуть відповісти статистичні дані, вивчення країн світу свідчить, що вони різняться ступенем узгодженості усвідомлених потреб і можливостей навчатись, а також запозичувати досвід інших суспільств. За нашої доби швидких змін така спроможність стала вирішальним «мірилом» суспільної ефективності [4, 206].

Збалансований, стабільний і безкризовий розвиток орієнтований на забезпечення високого рівня життя і формування гармонійної, фізично, психічно та ментально здорової і зрілої особистості. Це питання аксіологічних, гносеологічних і світоглядних складових життєдіяльності людини, яка живе в глобалізованому світі і вимагає відповідних життєвих орієнтирів. А саме в закладенні цих орієнтирів, тобто у вихованні і полягає одна з основних функцій освіти. Виховання є об'єктивним суспільним явищем. К. Маркс і Ф. Енгельс на основі матеріалістичного розуміння історії показали, що кожне нове покоління людей входить у життя, де вже є певні продуктивні сили, соціальні форми буття і спілкування, спільної діяльності індивідів, впливу людей один на одного. За К. Марксом і Ф. Енгельсом, це ті реальні обставини, що впливають на розвиток людей і в такій же мірі творять людей, в якій люди творять обставини [8, 35].

В основі філософських засад матеріалізму лежить твердження про те, що саме буття визначає свідомість. Так, згідно марксистської теорії, продуктивні сили – економічні чинники визначають виробничі відносини, детермінують класову структуру суспільства і визначають інституції у соціальній та політичній структурах: політичний устрій, державу, правові засади, мораль, філософію, релігію, мистецтво. Проте останнім часом більшого значення надають політичній організації суспільства і розглядають її як складову, що визначає справедливе та ефективне функціонування економічної системи. Однак, історичний досвід і су-

часні спостереження свідчать, що обумовленість і детермінізм працюють в обох напрямках. Отже, суспільні інститути, серед яких провідну роль, на нашу думку, відіграє саме освіта, можуть впливати і впливають на форму і функціонування економічної системи, і навпаки.

Запорукою стійкого розвитку, на наш погляд, є гуманістично орієнтовна система освіти, в якій гуманітарні і природничо-наукові знання взаємопов'язані, а сама вона невід'ємна в своєму розвитку від науки. Якість освіти обумовлена такими її сутнісними характеристиками, як фундаментальність, науковість і гуманістична направленість. Проте, освіта може перетворитися на дійсну основу для розвитку стійкого суспільства та стати продуктивною лише тоді, коли в суспільстві будуть високо цінуватися людські знання, професійні та культурні якості.

Новітні технології активно входять в усі сфери життєдіяльності людини, змінюючи форми взаємодії у суспільстві, часто маючи не досить мирний характер та наслідки. У сучасному світі роль фундаментальної, ґрунтовної освіти зростає, адже результати впровадження новітніх технологій необхідно передбачити, а подекуди попередити й зупинити, а можливо це лише тоді, коли держава «озброєна» висококваліфікованими спеціалістами.

Отже, ми наголошуємо на тому, що стійкий розвиток – це цілеспрямований і динамічний рух всередині кожної окремо взятої країни на всіх її рівнях (національному, регіональному) та світового загалу разом до більш ефективної економіки, до вищих показників економічної діяльності, до якісного функціонування соціальної сфери, культурної сфери, до забезпечення всіх сторін життєдіяльності людини не лише сьогодні, але і в майбутньому, який не можливий без ефективної та гуманістично орієнтованої системи освіти. На думку Є. Борщук, освіта «повинна не тільки надавати наукові та технічні знання, а й забезпечувати відповідну мотивацію, пояснювати та здійснювати соціальну підтримку для формування навиків та їх використання. Ключовим завданням освіти у XXI ст. є розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє» [3].

Безсумнівно, стійкий розвиток не можливий без ефективної управлінської діяльності як на рівні держави, так і на наддержавному рівні. Може здаватися дивним сполучення «управління розвитком», адже сам розвиток часто розглядається як об'єктивний, незворотний, спрямований процес. Разом із тим, якщо брати до уваги суспільний розвиток, то варто враховувати його як стихійну, так суб'єктивну складову. Йдеться про те, що в разі апелювання до історичної необхідності як до абсолютної детермінанти суспільного розвитку, ми

можемо вказати на певну хибність такого підходу. Це питання тоді переходить в площину вирішення проблеми співвідношення суспільного буття та суспільної свідомості і ми невідворотно дійдемо до ідей К.Мегрелідзе, висловлених ним в роботі «Основні проблеми соціології мислення».

Необхідним є чітке формування цілей кожної країни, які втілюються в національні стратегії, що інтегрують потенціал всіх соціальних інститутів для досягнення економічного процвітання, забезпечення соціальної справедливості в суспільстві і екологічної безпеки на планеті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабаджанова М. М.* Образование – приоритетное направление устойчивого развития / М. М. Бабаджанова // Вестник Герценовского университета. – 2011. – № 6. – С.7-9.
2. *Батенин С. С.* Человек в его истории / С. С. Батенин. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1976. – 295 с.
3. *Борщук Є.* Освіта для стійкого розвитку та екологічна криза / Є. Борщук // Ефективність державного управління. Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 25. – С. 182-187.
4. *Гаврилишин Б. Д.* До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові / Б. Д. Гаврилишин. – К.: Пульсари, 2009. – 248 с.
5. *Кудин В. О.* Стратегия образования и социальная справедливость / В. О. Кудин – К.: ПП «Золоті Ворота», 2010.– 153 с.
6. *Кургинян С. Е.* Слабость силы / С. Е. Кургинян // Аналитика закрытых элитных игр и её концептуальные основания. – М.: ЭТЦ, 2006. – 388 с.
7. *Кумбс Ф.* Кризис образования в современном мире / Ф. Кумбс. – М.: Прогресс, 1970. – 260 с.
8. *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – М.: Политиздат, 1954. –Т.3. – С. 35.
9. *Цегольник П. А.* Кризові явища та процеси в національній освітній системі: причини, прояви, пошук шляхів вирішення / П. А. Цегольник // Вісник Національного транспортного університету. Науковий журнал. – 2008. – № 17. – Ч.1. – С. 57-61.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2011 р.